

UOT: 582.951.4

ƏFRUZ NƏSİROVA

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ BATABAT MASSİVİNDƏ YAYILAN YABANI TƏRƏVƏZ BİTKİLƏRİNİN FİTOSENOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Maqalədə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Batabat massivində yayılan yabani tərəvəz bitkilərinin bitkilik tiplərində rolundan bəhs edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar və araşdırılan ədəbiyyat məlumatları əsasında ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Batabat massivi florasında yayılmış yabani tərəvəz bitkilərinin sistemativ icmalı tərtib edilmişdir. Belə ki, onlar 154 növ olmaqla, 112 cins və 42 fəsilədə birləşmişdir. Beləliklə, aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki, Şahbuz rayonunun Batabat massivində yayılan yabani tərəvəz bitkiləri bozqır bitkilik tiplində 27, meşə və kolluqda 30, çəmənədə 45, su-bataqlıqda 22, qaya-töküntüdə 15, vahədə 5 və əlaq bitkiliyində 10 növ olmaqla, dominant, subdominant, edifikator, subedifikator kimi, bəzən isə komponent olaraq formasiya və assosiasiyaların tərkibində iştirak edirlər.

Açar sözlər: Naxçıvan, Şahbuz, Batabat, yabani, tərəvəz bitkiləri, bitkilik, bozqır, meşə, kolluq, çəmən, su-bataqlıq, qaya-töküntü.

Giriş. Bitkilik ekoloji, biotik və antropogen amillərin kompleks təsiri nəticəsində formalaşır. Naxçıvan MR-in relyefi, kəskin kontinental iqlimi, yağıntıların azlığı, illik temperatur amplitudasının kəskin fərqi, ərazidə şaquli zonallığın mövcud olması və ayrı-ayrı torpaq quruluşları müxtəlif bitkilik tiplərinin formalaşmasına təsir göstərmişdir [3, s. 77-81].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının florası zəngin bitki ehtiyatlarına malikdir. Bu zənginlikdə yabani tərəvəz bitkiləri özünəməxsus yer tutur. Bizim apardığımız tədqiqatlar və araşdırılan ədəbiyyat məlumatları əsasında ilk dəfə olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Batabat massivi florasında yayılmış yabani tərəvəz bitkilərinin sistemativ icmalı tərtib edilmişdir. Muxtar respublika florasının Batabat massivində yayılmış yabani tərəvəz bitkiləri 154 növ olmaqla, 112 cins və 42 fəsilədə birləşmişdir. Batabat massivində yayılan yabani tərəvəz bitkiləri üç sinifdə (Maqnoliyaçiçəklilər – *Magnoliopsida*, Zambaqçimilər – *Liljopsida*, Qatırquyruğular – *Equisetophyta*) birləşmişdir. Maqnoliyaçiçəklilər 8 yarımsinifdə (66,67%), 18 sıraüstündə (72%), 21 sırada (60%), 26 fəsilədə (61,9%), 93 cinsdə (83,04%) və 128 növdə (83,1%), Zambaqçimilər 4 yarımsinifdə (33,3%), 7 sıraüstündə (28%), 13 sırada (37,1%), 15 fəsilədə (35,71%), 18 cinsdə (16,1%) və 25 növdə (16,2%), Qatırquyruğular isə 1 sıra (2,85%), 1 fəsilədə (2,38%), 1 cins (0,89%) və 1 növ (0,65%) yayılmışdır [4, s. 7-13].

Material və metodlar. Tədqiqat işi 2019-cu ilin aprel ayından etibarən Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunun Batabat massivində yerinə yetirilməyə başlanmışdır. Tədqiqat materialı olaraq Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunun Batabat massivində yayılmış yabani tərəvəz bitkiləri seçilmişdir. Tədqiqat planına uyğun olaraq ümumilikdə 17 ekspedisiya marşrutu təşkil edilmişdir.

Ekspedisiyalar zamanı Batabat massivində seçilmiş sahələrdə geobotanika araşdırmalar P.D.Yareşenko [8] və A.P.Şennikov [7] tədqiqatları əsasında və internet saytlarına görə aparılmış, bitki assosiasiyalarının tipləri müəyyən edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Şahbuz rayonunun Batabat massivi florasında bəzi yabani tərəvəz bitkilərinin ehtiyatı İ.L.Krılova və A.İ.Şreter [6] metodikasına əsasən təyin olunmuş, onun flora zənginliyi və bolluğu A.A.Qrossheymin [5] təklif etdiyi beşballı şkala üzrə müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi gedilən ekspedisiyalar və ədəbiyyat araşdırmalarına əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikası Şahbuz rayonunun Batabat massivində yayılan yabani tərəvəz bitkilərinin bozqır, meşə-kolluq, çəmən, su-bataqlıq və qaya-töküntü bitkiliyində əmələ gətirdiyi bitki qruplaşmaları, formasiya və assosiasiyaların müəyyənləşdirilərək onların tərkibinə görə təhlil edilməsidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bitkilinin şaquli yayılma qanunauyğunluğu ilə əlaqədar olaraq Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunda bozqır, meşə-kolluq, çəmən, su-bataqlıq və qaya-töküntü bitkilii yayıldığı aşkarlanmışdır. Bu fitosenozlarda bozqır, meşə, kolluq, çəmən kimi bitkilik tipləri daha geniş əraziləri əhatə edərək zonallıq təşkil etdikləri halda, digərləri (su-bataqlıq bitkilii) kiçik sahələrdə yayılmışdır [2, s. 61].

Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunun kəndlərində aparılan sorğular və gedilən ekspedisiyalarda toplanan materiallar əsasında Şahbuz rayonunun Batabat massivində rast gəlinən yabani tərəvəz bitkilərinin bitkilik tiplərində rolu müəyyənləşdirilmiş və yabani tərəvəz bitkilərinin əmələ gətirdiyi bitki qruplaşmaları, formasiya, assosiasiyalar müəyyənləşdirilərək, fitosenozun tərkibində olan dominant, subdominant, edifikator növlər aşkarlanmışdır.

Nəticələr və onların müzakirəsi. Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu bitkilii də ümumən muxtar respublika ərazisi üçün hakim olan quru kontinental iqlimin təsirli xarakter xüsusiyyətlərə malikdir. Yabani tərəvəz bitkilərinin yayıldığı bitkilik tiplərindən biri olan bozqır bitkilii 1500-2300 m hündürlüyü əhatə edir. Müxtəlif çəşir növləri (*Prangos*) və soğanlar (*Allium*) bu bitkilik tiplində xüsusi əhəmiyyətə malikdir [1, s. 274]. Bitkilikdə 27 növ yabani tərəvəz bitkisi yayılmaqla, əsas yeri *Allium woronovii* Misch. ex Grossh., *Prangos uloptera* DC., *P. acaulis* (DC.) Bornm., *Eryngium campestre* L., *Echinops shaerosephalus* L., *Satureja macrantha* C.A.Mey., *S. hortensis* L. növləri tutur. Bitkilik tiplində *Scilla mischtschenkoana* Grossh., *Merendera raddeana* Regel, *M. trigyna* Woronow, *Tragopogon latifolius* Boiss., *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik., *Chenopodium foliosum* Aschers., *Scorzonera leptophylla* (DC.) Grossh., *S. cana* (C.A.Mey.) O. Hoff., *S. laciniata* L., *Artemisia vulgaris* L., *Gundelia tournefortii* L. kimi yabani tərəvəz bitkilərinə də rast gəlinir. Beləliklə, aparılan tədqiqatlar zamanı ilk dəfə olaraq Batabat massivinin bozqır bitkilik tiplində 27 növ yabani tərəvəz bitki növlərinin yayıldığı aşkarlanmış və onların 3 formasiya sinfi, 9 formasiya və 13 assosiasiyası tədqiq olunaraq tərkibinə görə təhlil edilmişdir.

Batabat ərazisində nisbətən kiçik sahələr üçün xeyli sayda meşə formasiyaları və onların tipoloji tərkibinin zənginliyi ilə rastlaşmaq olur. Meşə və kolluq bitkilik tiplində rast gəlinən yabani tərəvəz bitkiləri əsasən meşə talanında və kolları dibində rast gəlinmişdir [2, s. 66-78]. Meşə və kolluq tiplində 30 növ yabani tərəvəz bitkisinin yayıldığı müəyyənləşdirilərək, bütün formasiya və assosiasiyalarda *Ornithogalum ponticum* Zahar., *Rumex acetosella* L., *Aconogonon alpinum* (All.) Schur növlərinin üstünlüyü müşahidə olunsada, *Stachys officinalis* Trevis., *Campanula latifolia* L., *Polygonatum orientale* Desf., *Anthriscus cerefolium* Hoffm., *A. sylvestris* Hoffm., *Arctium tomentosum* Mill. növləri də geniş yayılan bitkilərdəndir.

Əsasən mezofit elementlərdən təşkil olunmuş çəmən bitkilii qoruq ərazisinin meşə və yüksək dağlıq sahələrində yayılmışdır. Bu yerlərdə çəmən bitkiliiyinin daha geniş sahələri əhatə etməsi, meşə sahələrinin böyüklüyü və mezofit elementlərin üstünlüyü qoruq ərazisinin fiziki-coğrafi şəraiti ilə əlaqədardır [2, s. 79-97]. Çəmən bitkilik tipi demək olar ki, şaquli zonallıq üzrə bütün hündürlük qurşaqlarını əhatə edir. Mezofit meşə çəmənliklərinin müxtəlifliyi və tərkibi torpağın münbitliyindən, rütubətənmədən, ərazinin vəziyyətindən asılı olaraq

dəyişilə bilər. Yabanı tərəvəz bitkilərinin çəmənlə bitkilik tipində 5 formasıya sinfi, 16 formasıya və 25 asosiasiyada yayıldığı aşkarlanmışdır.

Çəmənlə bitkilik tipində 45 növ yabanı tərəvəz bitkisinin yayıldığı müəyyənləşdirilərək, bütün fitosenozların tərkibində: *Trifolium pratense* L., *Trifolium repens* L., *Lathyrus miniatus*, *Vicia nissoliana* L., *Potentilla recta* L., *Geum rivale* L., *Geranium tuberosum* L., *Origanum vulgare* L., *Allium rubellum* Bieb., *Cephalaria syriaca* (L.) Schard. Schult., *Melilotus officinalis* L. Pall., *Vicia nissoliana* L., *Filipendula vulgaris* Moench, *Thalictrum minus* L. və s. kimi bitkilərin geniş yayıldığı aydınlaşdırılmışdır. Subalp hündürlüklərində *Rheumeta ribes*, *Rumeceta*, *Daucus corota* formasıya lər tədqiq edilərək, bitkilikdə dominant, subdominant, edifikator növlər müəyyənləşdirilmişdir.

Qarağat rəvəndinin (*Rheumeta ribes*) ərazinin qayalıq və daşlıq ərazilərində geniş sahələrdə yayılan gəvən və süsən növləri ilə qarışıq asosiasiyalar aşkarlanmışdır. Xüsusən, Xinzirək ərazisində daha çox yayılmışdır. Sənaye əhəmiyyətinə malik olan bu bitki həm də qiymətli tərəvəz bitkisidir. Bitki mütəmadi və sistemli istifadə olunduğundan son zamanlar ərazidə say tərkibində ciddi azalma müşahidə olunur.

Zümrüdcəyi ələyçilik (*Puschkinia scilloides* Adams) növünün əmələ gətirdiyi əsasən dağ-çəmən mezofit torpaqlarda formalaşan formasıya sinfinin tərkibində taxıl və müxtəlif otluq nümayəndələri də aşkar olunmuşdur.

Görkəmli çirişlik (*Eremureta spectabilis*) formasıya yüksək dağlıq sinfi subalp və alp qarşağının aşağı sahələrinin daşlı-qayalı ərazilərində, səmali istiqamətli rütubətli yamaqlarda, bəzi hallarda isə meşə talalarında sərbəst və bəzi gəvən növləri ilə bərabər qarışıq qruplaşmalar əmələ gətirdiyi aşkar olunmuşdur. Görkəmli çiriş (*Eremurus spectabilis*) bitkisi Qotursu, Saat daşı, Kaha dərəsi və digər ərazilərdə geniş sahələri əhatə edir. Çiriş yerli əhali tərəfindən ən çox yığılıb istifadə olunan yabanı tərəvəz bitkisidir.

Bitkilinin yayılma qanunauyğunluğuna uyğun olaraq ərazidə floristik tərkibcə zəngin və çoxşəkilli bitki qruplaşmalarından təşkil olunmuş müxtəlif bitkilik tipləri yayılmışdır. Ərazidə su-bataqlıq bitkiliyi digər bitkilik tipləri kimi geniş yayılmamışdır. Xüsusən orta dağlıq qurşaqlarda bu bitkiliyə az rast gəlinir. Batabat gölləri, kiçik meşə gölləri, bulaqlar, bataqlıqlar, çay və dərələr ərazidə su-bataqlıq bitkililiyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Su-bataqlıq ekosistemləri ərazidə zonallıq təşkil etməsə də talalar şəklində yayılmışdır [2, s. 96-101].

Quruq ərazisinin göllərində, çay və dərə sularının sahillərində *Urticularieta*, *Calthaeta*, *Lemneta* və *Heracleeta* kimi bitki formasıya lər aşkarlanmışdır ki, onlar su-bataqlıq bitkilik tipinin xarakter nümayəndələridir. Çox zaman kiçik meşə göllərinin üzəri *Lemna minor* kimi su bitkiləri ilə tamamilə örtülür. Bu bitkilik tipində 22 növ yabanı tərəvəz bitkisinin yayıldığı müşahidə olunmuşdur ki, bunlardan *Lemna minor* L., *Caltha polypetala* Hochst., *Caltha palustris* L., *Alisma plantago-aquatica* L., *Butomus umbellatus* L., *Equisetum arvense* L., *Mentha aquatica* L., *Cardamine uliginosa* Bieb. ən çox rast gəlinən və dominant növlər hesab olunur. Bitkilikdə həmçinin *Veronica anagalis-aquatica* L., *Mentha longifolia* (L.) Huds., *Primula macrocalyx* Bunge, *Typha angustifolium* L., *Epilobium montanum* L., *E. angustifolium* L., *Orchis mascula* L., *Rumex alpinus*, *Heracleum pastinacifolium* C. Kosh, *Heracleum trachyloma* Fisch, *Filipendula ulmaria* (L.) Max. *Inula helenium* L. növlərə də rast gəlinmişdir.

Bataqlıqlar floristik cəhətdən çox kasıb olmaqla: *Rumex*, *Mentha* cinslərinin bəzi növləri çox zaman dar zolaq şəklində mikrosenoqlar əmələ gətirir. Çay və dərə sahilli fitosenozların

formalaşması suyun axma sürətindən, ərazinin hündürlüyündən və substratın xüsusiyyətindən asılıdır. Bu ərazidə ayrı-ayrı elementlər – *Heracleum pastinacifolium* C. Kosh, *Heracleum trachyloma* Fisch, *Mentha aquatica* L. kimi bitki növləri cəngəllik şəklində qruplaşmalar təşkil etdikləri halda çox zaman digər növlərə bərabər tək halda dərə və çay sahilli boyunca yayılırlar.

Ərazinin qayalıq və töküntü bitkiliyinə daşlı-qayalı ərazilərin, töküntülərin, yığıntıların bitkilikləri aid edilir. Qaya və töküntü bitkiliyinə qoruq ərazisinin demək olar ki, hər bir yerində, xüsusilə, Qotursu, Kaha dərəsi, Xinzirək və Naxçıvançayın yatağı boyunca geniş ərazilərdə rast gəlinir [2, s. 102-105]. Qaya və töküntü bitkilik tipində 15 növ yabanı tərəvəz bitkisi 2 formasıya sinfində (qaya bitkiləri və töküntü bitkiləri) yayılmaqla, *Oxyria digyna* (L.) Hill, *Rumex scutatus* L., *Allium rotundum* L., *Falcaria vulgaris* Bernh, *Allium pseudoflavum* Vved. növlərinin üstünlüyü aşkarlanmışdır. Bu ərazilərin qayalıqları üçün xarakterik olan yabanı tərəvəz bitkilərinə *Silene italica* (L.) Pers., *Achillea millefolium* L., *Mixhauxia laevigata* Vent növlərini misal göstərmək olar. Bitki qruplaşmalarının tərkibində *Scorzonera latifolia* (Fisch. et C.A.Mey.) DC., *Eryngium billardieri* Delaroché və s. növlərinə də rast gəlinmişdir.

Vahə bitkiliyi yaşayış düzənliklərində, orta dağlıq qurşaqlarda bağların ərazilərini və savanları mədəni tarlaqlar əhatə edir [1, s. 280]. Vahə bitkilik tipində 5 növə rast gəlinmişdir: *Chenopodium album* L., *Malva neglecta* Wallr., *Taraxacum officinale* Wigg., *Stellaria media* L. Vill., *Bumias orientalis* L. və s. bitkilər geniş yayılmışlar.

Yabanı tərəvəz bitkiləri bir sıra mədəni bitkilərin əlaqları kimi də yayılırlar [1, s. 280]. Bu səbəbdən də yabanı tərəvəz bitkiləri əlaq bitkililiyinin tərkibini təşkil edənlər ki, bunlardan 10 növə – *Portulaca oleracea* L., *Amaranthus retroflexus* L., *Rumex acetosella* L., *Allium fuscoviolaceum* Fomin, *Centaurea Behen* L., *Tragopogon marginatus* Boiss. et Buhse, *Convolvulus arvensis* L., *Cirsium alatum* (S.G. Gmel.) Bobrov, *Arctium lappa* L., *Cichorium intybus* L. bu bitkilik tipində geniş rast gəlinmişdir.

Nəticələr. Beləliklə, aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən, muxtar respublika florasının Batabat massivində yayılmış yabanı tərəvəz bitkilərinin 154 növ olmaqla, 112 cins və 42 fəsilədə birləşdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Şahbuz rayonunun Batabat massivində yayılan yabanı tərəvəz bitkilərinin dominant, subdominant, edifikator, subedifikator, komponent kimi formasıya və asosiasiyaların tərkibində rolu müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, yabanı tərəvəz bitkilərinin bozqır bitkilik tipində 27, meşə və kolluqlarda 30, çəmənədə 45, su-bataqlıqlarda 22, qaya-töküntüdə 15, vahədə 5 və əlaq bitkiliyində 10 növ olmaqla yayıldığı müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov H.Z., İbadullayeva S.C., Seyidov M.M., Şirəliyeva G.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının yabanı tərəvəz bitkiləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 400 s.
2. Seyidov M.M., İbadullayeva S.C., Qasımov H.Z., Salayeva Z.K. Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun flora və bitkiliyi. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 523 s.
3. Qurtanova Z.R., Qasımov H.Z., Şahmurovova M.C. Bəzi yabanı qida bitkiləri haqqında // AMEA Botanika İnstitutunun Elmi əsərləri, Bakı: Elm, 2010, XXX c., s. 77-81.
4. Nasirova A.S. The taxonomic characteristics and usage diversity of wild vegetable plants spread in Batabat massive of Nakhchivan Autonomous Republic // Polish journal of sciences, № 7, 2018, v. 2, pp. 7-13, ISSN 3353-2389.

5. Гроссгейм А.А. Растительные ресурсы Кавказа. Баку: АН Азерб. ССР, 1946, 671.
6. Крылова И.Л., Шретер А.И. Методические указания по изучению запасов дикорастущих лекарственных растений. Москва: ВИЛР, 1971, 31 с.
7. Шенников А.П. Введение в геоботанику. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1964, 447 с.
8. Ярешенко П.Д. Геоботаника: Москва, 1956, 242 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: anasirli@inbox.ru

Afruz Nasirova

PHYTOCENOLOGICAL FEATURES OF WILD VEGETABLE SPECIES SPREAD IN THE BATABAT MASSIVE OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The paper deals with phytocenosis of wild vegetable plants spread in Batabat massif of Shahbuz region of Nakhchivan Autonomous Republic. Thus, it has been cleared that, 27 species of wild vegetable plants spread in steppe, 30 species in forest-shrubs, 45 species in meadows, 22 species in wetlands, 15 species in rocks, 5 species in oases and 10 species in weedy vegetation. As well as, it has been cleared their participation as dominant, subdominant, edificator, subedificator species, sometimes as component species in the content of formations and associations.

Keywords: *Nakhchivan, Shahbuz, Batabat, wild, vegetable plants, vegetation, steppe, forests, shrubs, meadows, wetlands, rocks.*

Афруз Насирова

ФИТОЦЕНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИКИХ ОВОЩНЫХ РАСТЕНИЙ РАСПРОСТРАНЕННЫХ В БАБАБАТСКОМ МАССИВЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье рассматриваются фитоценозы дикорастущих растений, распространенные в массиве Батабат Шахбузского района Нахчыванской Автономной Республики. Таким образом, было установлено, что 27 видов дикорастущих растений распространены в степи, 30 видов в лесных кустарниках, 45 видов на лугах, 22 вида на водно-болотных угодьях, 15 видов в скалах, 5 видов в оазисах и 10 видов в засушливой растительности. Кроме того, было прояснено их участие в качестве доминирующих, субдоминантных, эдификаторных, субэдификационных видов, иногда в качестве компонентных видов в содержании формаций и ассоциаций.

Ключевые слова: *Нахчыван, Шахбуз, Батабат, дикие, овощные растения, растительность, степь, леса, кустарники, луга, болота, скалы.*

(Akademik Tariyel Talibov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İkkin variant 26.02.2020
 Son variant 14.05.2020